

ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ЗАСАДИ ПЕДАГОГІЧОЇ ВПЛИВОВОСТІ СЛОВА ВЧИТЕЛЯ

Ірина БАРАНЮК (Кіровоград)

В статті узагальнюються погляди В.О. Сухомлинського на мистецтво педагогічного слова вчителя, визначені засадничі умови формування учителя як успішної риторичної особистості.

В статтє обобщаются взгляды В.А. Сухомлинского на искусство педагогического слова, определяются базовые условия формирования учителя как успешной риторической личности.

Ключові слова: прикладна риторика, педагогічна риторика, мистецтво слова вчителя, візуалізація, навіювання.

У наш час відбувається активне становлення педагогічної риторики як науки та навчальної дисципліни. Цей напрям є надзвичайно важливим для сучасної педагогіки – вона все більше відчуває потребу в розробці прикладної риторики, яка входила б обов'язковим курсом у систему підготовки майбутнього вчителя і взагалі була б постійною складовою його професійного самовдосконалення. Поки що у переважній більшості українських педагогічних навчальних закладах педагогічна риторика є складовою частиною більш загального курсу, що присвячений основам педагогічної майстерності. Не створено ще підручників, присвячених мистецтву слова вчителя.

Василь Сухомлинський і є тим класиком педагогіки, який, розвиваючи найвищі досягнення своїх попередників, і в першу чергу Костянтина Ушинського, приділяв слову, як основному засобу навчання та виховання, виключну увагу. «В руках вихователя слово, – стверджує Василь Олександрович, – такий же могутній засіб, як музичний інструмент в руках музиканта, як фарби в руках живописця, як різець і мармур в руках скульптора. Як без скрипки немає музики, без фарби і пензля – живопису, без мармуру й різця – скульптури, так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки. Слово – це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність» [5, с. 160].

Педагогічна творчість Сухомлинського – невичерпне джерело для створення педагогічної риторики як мистецтва живого слова вчителя. Слово як інструмент педагогічного впливу було завжди в центрі його уваги. Як ніхто інший, він був переконаний у величезних можливостях слова впливати на людину. «Слово – найтонше доторкання до серця; воно може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножом, і розжареним залізом, і брудом. Слово обертається найнесподіванішими вчинками навіть тоді, коли його немає, а є мовчання. [...] Мудре і добре слово дає радість, нерозумне і зле, необдумане і нетактовне – приносить біду. Словом можна вбити й

оживити, поранити й вилікувати, посіяти тривогу й безнадію і одухотворити, розсіяти сумнів і засмутити, викликати посмішку і сльози, породити віру в людину і зародити невіру, надихнути на працю і скувати сили душі. Одна з граней педагогічної мудрості полягає в тому, щоб учити людину і говорити, і мовчати. Виховувати слово так, щоб воно було сміливим і скромним, нестримним і сором'язливим, безстрашним і обережним» [7, с. 279].

В процесі свого становлення педагогічна риторика не може обійтися без концепцій В.О. Сухомлинського, які стосуються слова як інструменту педагогічного впливу. **Актуальність** нашого дослідження полягає у виявленні та узагальненні думок видатного педагога, що стосуються мистецтва слова вчителя.

Видатний педагог зробив вагомий внесок у лінгводидактику, а також у методику викладання літератури. Сучасна сухомлиністика досить уважно інтерпретує внесок видатного педагога як у лінгводидактику (Антонець М.Я., Богуш А.М., Вашуленко М.С., Воробйова Л.М., Воробйова І.А., Мамчур Л.І. та ін.), так і в методику викладання літератури (Перхета Л.П., Ткаченко Г.М.). Проте поза увагою дослідників педагогічної творчості Василя Сухомлинського залишився один із важливих напрямків його **педагогіки слова**, який власне і заслуговує називатися **мистецтвом усного слова вчителя**, або, іншими словами, **педагогічною риторикою**.

«Я знаю силу слова», – саме так з повним правом Сухомлинський міг би сказати словами поета. Знаючи силу слова, він дуже глибоко розумів секрети його впливу на людину, міг пояснити, чому одні слова є «кволі й потворні, як кретини. [...] немічні й безкровні, як тінь затихаючої стеблини», а інші – навпаки, «яскраві і незгасні, як вічні зірки, що вказують людину шлях» [6, с. 585]. Ось чому так важливо найуважнішим чином прислухатися до роздумів видатного педагога про джерела виховного впливу слова.

В. Сухомлинський не ставив перед собою завдання розробити прикладні риторики для викладання окремих дисциплін. Але він дуже наполегливо працював над виявленням засадничих умов ефективності слова вчителя-вихователя. **Завдання статті** і полягає у виявленні та узагальненні думок видатного педагога, спрямованих на осмисленні головних засад, які визначають впливовість учительського слова.

Існує чимало посібників з риторики, в яких основна увага звертається на засоби, з допомогою яких проголошуване слово набуває більшої впливовості. Те саме можна сказати й про спрямованість курсу «Педагогічна майстерність», де розглядаються такі теми як «Дихання і голос, як елементи педагогічної техніки», «Дикція як елемент педагогічної техніки», «Елементи акторської майстерності в педагогічній

техніці» [1] і т.д. Не можна заперечувати важливість подібних підходів до педагогічної риторики. Без них, звичайно ж, не обійтись, і в певному розумінні вони складають її основний «корпус».

Проте треба розуміти, що, вибудовуючи педагогічну риторичну перспективу навчальну дисципліну, маємо взяти у Сухомлинського те, що, фактично, має бути засадничою умовою для мистецтва педагогічного слова і що є джерелом енергії його впливовості. Відсутність цієї енергії неможливо компенсувати ні акторською технікою, ні дикцією, ні навіть довершеним володінням тією безліччю словесних прийомів, яких протягом століть чимало накопичилося в арсеналах риторики як науки. Людина, яка добре володіє версифікаторським умінням, може стати віршописцем, але поетом, тобто творцем художнього слова вона зможе стати лише за умови, коли володіє даром заряджати своє слово тонкою естетичною енергією.

Головну засадничу умову справжньої впливовості педагогічного слова Сухомлинський формулює таким чином: «Поряд з кожним вихованцем повинна стояти яскрава людська особистість, – тридцять п'ять років наполегливих пошуків секретів виховання переконали мене в тому, що саме завдяки цьому слово вихователя стає могутнім і тонким інструментом в його руках» [7, с. 154].

«Яскрава людська особистість» – надто загальна характеристика, опираючись на яку поки що важко зрозуміти, чому слово такого вихователя наділене енергією педагогічного впливу. Тому дуже важливим є наступне уточнення: «Слово етичного повчання взагалі має силу в устах вихователя лише тоді, коли він має моральне право повчати. Не треба бути якимось ангелом, щоб мати моральне право виховувати справжню людину, треба самому бути справжньою Людиною – жити *правильно*, любити людей, берегти свою гідність патріота, громадянина, трудівника, сина або дочки, матері або батька. Якщо ваше слово етичного повчання співзвучне з вашим внутрішнім духовним світом, одухотворене вашими переконаннями, воно, як магніт, притягає тих, хто втратив віру в людину, ви стаєте для них опорою і провідним вогником» [7, с. 155]. «Прагніть до того, – говорить Сухомлинський в іншому місці, – щоб думка й слово одухотворялися ділом, працею. Щоб за звучанням слова стояла брила справи» [6, с. 600].

Особистість, яка є носієм правдивого слова, в духовному та морально-етичному плані є різко відмінною від особистості, для якої неправдиве слово є звичним. Неправдиве слово наділене руйнівною енергією, і в першу чергу воно руйнує духовність самого носія.

Про те, що особистість учителя, його чесність, правдивість, здатність дотримуватися єдності слова і діла, є визначальним, засадничим чинником, який обумовлює ефективність його слова як

інструменту виховання, засвідчує той факт, що статтю «Слово вчителя в моральному вихованні» буквально обрамив думками, які варто навести повністю.

На початку статті наголошено: «Стала тривіальною істина, що вплив особистості вчителя на вихованця ні з чим не можна порівняти і нічим не можна замінити, але ті, хто повторює цю істину, рідко розуміють, що особистість учителя розкривається перед учнем в єдності слова й поведінки. Учитель в слові виявляє себе, свою культуру, свою моральність, своє ставлення до вихованця.

Перша засаднича умова, що визначає ефективність слова вчителя, – його чесність. Учні дуже тонко відчують правдивість слова, чутливо відгукуються на нього. Ще тонше відчують учні неправдиве, лицемірне слово» [4, с. 321].

І завершення статті: « [...] кожний прояв педагога повинен відбивати його особистість, його моральність, людяність, доброту, правдивість... [...] Багато духовних багатств треба мати вихователеві, щоб постійне самовиявлення його особистості діяло на учнів як стимул до самовдосконалення. Скільки б хороших слів не проголошував учитель, вони будуть для вихованців порожнім звуком, якщо в житті свого наставника вони не побачать втілення всіх цих слів і закликів» [4, с. 330].

Риторика як наука і як навчальна дисципліна, приділяючи багато уваги самому ритору як носію активного впливового слова – його жестам, дикції, умінню налагодити контакт з аудиторією, умінню «ввійти в довір'я» з нею і т.д. І це зрозуміло, бо мається на увазі **одноразове** спілкування ритора з аудиторією, протягом якого сама аудиторія може сприймати ритора таким, яким він зуміє себе показати. У вчителя – «аудиторія» незмінна. Вчитель постійно з учнями. Йому не допоможе жодна «маска». Діти все рівно пізнають його таким, яким він є. Саме тому Сухомлинський виводить це засадниче для педагогічної риторики правило: «Слово етичного повчання взагалі має силу в устах вихователя лише тоді, коли він має моральне право повчати» [7, с. 155].

Друга засаднича умова педагогічної риторики Сухомлинського стосується власне «аудиторії», тобто об'єкту виховання: «Виховання словом стає можливим лише там, де перед вами – *виховувана* людина» [7, 152]. Виховуваність, як здатність дитини сприймати слово вихователя, має бути об'єктом особливої уваги педагога. Сухомлинський визначає кілька умов, що особливо важливі для *виховання виховуваності*. І перша з них: «*Виховуваною* дитину роблять, по-перше, радість, щастя, життєрадісне світосприймання. Справжня гуманність педагогіки полягає в тому, щоб берегти радість, щастя, на яке має право дитина» [7, с. 152]. Життєрадісне світосприймання робить дитину відкритою для людей, для

світу і, звичайно ж, для слова. Йдеться про визначальну умову, яка сприяє тому, що дитина *«прагне бути хорошою»* [7, с. 152]. А, з іншого боку, – «Я знаю дітей, – пише Василь Олександрович, – які не могли досягнути ні розумом, ні серцем моральної краси лише тому, що вони були глибоко нещасні» [7, с. 152].

Отже, виховання дитини в атмосфері добра і співчутливості сприяє тому, що дитина набуває *виховуваності*, і, навпаки, якщо дитина переживає страждання, горе, то через це вона закривається в собі і потрібні серйозні зусилля, щоб зняти з неї «страждання, тривогу, горе, дати їй мир і спокій, а потім принести радість буття» [7, с. 152].

Сухомлинський ставить питання про створення середовища, в якому була б єдність слова і діла: «Поняття *середовище* широке і багатопланове. Це і світ речей, що оточують учня, і вчинки старших, і особистий приклад вчителя, і загальний моральний тонус життя шкільного колективу (як матеріалізується ідея піклування про людину), чуйність, сердечність. Особливе місце посідає сім'я. Якщо середовище утверджує в людині зовсім не те, до чого закликають хороші слова, то слово – цей мудрий, сильний засіб впливу вчителя на учня – перетворюється у свою протилежність: воно виховує лицемірство, невіру в добро. [...] Якщо хочете добитися повної гармонії морального розвитку особистості, створюйте гармонію середовища і слова» [3, с. 548–549].

Визначивши таким чином **головні засади педагогічної риторики Сухомлинського**, звернемося до **технології педагогічного слова**, – маємо на увазі риторичні засоби, які застосовував і описував сам Василь Олександрович.

В. Сухомлинський велику увагу приділяв здатності слова викликати в свідомості слухача образно-зорові уявлення. «З допомогою слова можна створити в уявленні дітей такі самі яскраві образи, як і з допомогою наочних засобів. Але картина, – робить суттєве зауваження Василь Олександрович, – створена в дитячій уяві з допомогою слова, має переваги перед наочними образами – слово несе в собі яскравіше емоційне забарвлення порівняно із забарвленням, що може дійти до душі дитини в процесі споглядання наочного образу» [2, с. 246].

Те, що Сухомлинський у першу чергу звертав увагу на здатність слова викликати образно зорові уявлення і високо цінував уміння вчителя «зображувати» словом пейзажні картини, засвідчує його постійну внутрішню спрямованість до письменницької творчості. Власне письменник, для якого слово є головним і єдиним засобом відображення дійсності, постійно зосереджений на осмисленні джерел зображально-виражальних можливостей слова. У творах художньої педагогіки Василь Олександрович демонстрував довершене володіння художнім словом, яке яскраво візуалізує в свідомості читача зображуваний педагогом світ.

Уміння, яке Сухомлинський розвинув у собі завдяки своїй письменницькій спрямованості, повною мірою проявилось у численних прикладах усних пейзажних замальовок, якими наповнені всі його педагогічні праці, присвячені проблемі виховання природою.

Уміння викликати в свідомості дітей образно-зорові картини, тобто уміння живописати словом, набувається шляхом гарної літературної освіченості, яка передбачає не лише постійне й активне «спілкування» з художньо-літературними текстами, а й випробовування власних творчих можливостей бодай на рівні внутрішнього «тренінгу» з виразливо-зображувальним словом.

Слово вчителя захвилює учнів лише тоді, коли воно пройняте почуттям. Це аксіоматичне положення педагогічної риторики в інтерпретації Василя Олександровича має важливий додатковий смисл. Це почуття має бути глибоко пережитим самим учителем, звіренням із його життєвим досвідом, а, окрім того, обов'язково шляхетним і високим, – інакше воно не буде сприйматися дітьми як найдорогоцінніше духовне багатство. Чим більше слово педагога ввібрало в себе світла, тим більше воно передасть його дітям, – ця непорушна «залізна» закономірність є одним із найголовніших постулатів педагогічної риторики Сухомлинського.

Надзвичайно важливим для учителя як риторика є уміння враховувати вікові особливості учнів. «Вихователеві треба знати, як переконувати малюків і як підлітків, юнаків і дівчат. Якщо маленький школяр охоче бере істину з яскравої життєвої історії, то для підлітка і тим більше для юнака шлях до переконання лежить через філософствування, роздуми, міркування» [4, с. 323].

Розробляючи *свою* педагогічну риторику, Сухомлинський відчував потребу здійснити певну класифікацію прийомів. Це завдання було надзвичайно важливим, бо формування якоїсь цілісної педагогічної системи передбачає її внутрішнє структурування на окремі складники. І дуже важливо, щоб це структурування відбувалося на основі точно обраного принципу. Таким принципом Сухомлинський вважав «інструменти виховання». Навіювання, спонукання, похвала, заохочення, виявлення довір'я чи недовір'я, заборона – все це він вважав інструментами виховання, кожний з яких потребує своїх засобів педагогічного впливу через слово – риторичних прийомів.

На думку Сухомлинського, **навіювання** є одним із найскладніших і найтонших інструментів виховання, який «потребує від вихователя величезної затрати духовних сил». Але не чекаймо, що видатний педагог буде рекомендувати якісь конкретні прийоми навіювання (сугерування) у свідомість чи й навіть у підсвідомість дитини якісь важливі педагогічні смисли. Нема сумніву, що такий знавець **мистецтва впливового слова**

як Сухомлинський знав ці прийоми і міг би їх описати. Але він цього не робив, бо, думається, виходив з тих міркувань, що йдеться про «технічні прийоми», які виявляються ефективними лише за умови, коли педагог буде дотримуватися основоположного принципу педагогічного впливу, що матиме характер навіювання. «Педагог високої педагогічної культури, – міркує Василь Олександрович про цей основний принцип навіювання, – учить розмірковувати вголос, він ділиться з юнаками і дівчатами своїми сумнівами, звертається до них за порадою, запрошує до спільних роздумів. Слово такого вчителя невимушене, задушевне, воно утверджує атмосферу довір'я, щирості, спільності. У розмові педагога і учнів утверджується єдність поглядів на добро і зло, на моральні цінності...» [4, с. 323]. Треба розуміти, що це засадничий «рецепт» для технології навіювання. Якщо педагог зрозуміє «механізм» його дієвості, то він сам виробить суто технічні прийоми, відповідні його суто людським та професійним особливостям. Навіювання – педагогічний процес довготривалої дії, і він можливий лише тоді, коли з боку вихованців буде повна довіра до вихователя. Через те Сухомлинський попереджує, що «будь-яка спроба увійти в духовний світ вихованців хитрощами, «через задвірки», розіграти близькість з вихованцями звичайно провалюється» [4, с. 323] – в такому випадку його слово втрачає впливовість.

Прийом **спонукання** потребує уміння вихователя звернутися до почуття «власної гідності, до здорового самолюбства учня» [4, с. 323].

Подібні засадничі «рецепти», що забезпечують впливовість педагогічного слова, були розроблені видатним педагогом і для таких інструментів виховання як похвала, заохочення, виявлення недовір'я, заборона та ін..

Висновки. Якщо спробувати узагальнити основне кредо педагогічної риторики Сухомлинського, то воно полягає у таких ключових моментах. Перший з них стосується високої вимогливості до особистості вчителя, «справжньою Людиною», яка береже свою гідність, високу моральність, свято дотримується єдності слова і діла. Перелік таких чеснот можна продовжувати. Однак важливо зрозуміти, що особистість, якій вони притаманні, володіє енергетичним словом **довгочасного виховного впливу**. Другий ключовий момент полягає в **мистецтві слова** вчителя, який виявляється у його здатності викликати в свідомості учня образно-зорові уявлення. Активний вплив на образну свідомість учня забезпечує вплив на його емоційну сферу, а без цього, як відомо, неможливе здійснення виховного акту. Третій момент вимагає постійної і добре продуманої системної роботи по вихованню виховуваності учня, завдяки чому він стає відкритим для впливів педагогічного слова.

З огляду на те, що розроблені видатним педагогом основи впливовості педагогічного слова вчителя мають важливий засадничий характер, вони потребують впровадження у зміст навчальних курсів з педагогіки та основ педагогічної майстерності.

У перспективі педагогічна риторика має бути продовжена розробкою суто фахової риторики, тому що кожна педагогічна спеціальність має свої особливості ефективного користування педагогічним – навчальним і виховним – словом. Йдеться про розробку прикладної риторики для словесника, історика, математика, вчителя початкових класів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін. ; за ред. І.А. Зязюна. – К. : Вища школа, 2004. – 422 с.
2. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5-ти т. Т. 1. – К. : Радянська школа, 1976. – С. 209–400.
3. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором школи / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5-ти т. Т. 4. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 391–626.
4. Сухомлинський В.О. Слово вчителя в моральному вихованні / В.О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5-ти т. Т. 5. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 321–330.
5. Сухомлинський В.О. Слово про слово / В.О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5-ти т. Т. 5. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 160–169.
6. Сухомлинський В.О. Сто порад учителям / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5-ти т. Т. 2. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 419–654.
7. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5-ти т. Т. 2. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 147–416.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Баранюк Ірина Григорівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки початкової освіти та соціальної педагогіки КДПУ ім. Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: педагогічна спадщина В.О. Сухомлинського, проблеми формування професіоналізму вчителя.